

CIMITIRUL „SCITIC” DE LA CIUMBRUD

(PARTEA A IV-A)*

Podoabe și obiecte de lux. a) Printre obiectele de lux, un rol mai important îl joacă oglinzile de tip „greco-pontic”²⁹⁵ (fig. 6/1—2) apărute ca descoperiri izolate (din morminte de femei, distruse înainte și după săpă-

* Partea I a acestui studiu cuprinzând descrierea cimitirului a apărut în *ActaMN*, II, 1965, p. 76—104; partea a II-a, tratînd problema ritului de înmormîntare în cadrul cimitirelor „scitice” din Transilvania, în *ActaMN*, III, 1966, p. 49—73, iar partea a III-a, în care este prezentat inventarul funerar, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 19—45. În partea a IV-a, numerotarea notelor o continuă pe cea din părțile anterioare, iar figurile sînt incluse în partea I și a II-a.

²⁹⁵ În privința problemei oglinzilor din regiunea carpato-dunăreană, discutată în extenso, cf. P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 4—5, 16, 19; *Die skythischen Alterthümer in Mittleren Europa*, în *ZfEthn*, XXVIII, 1896, p. 11—12, 21—23; G. Téglás, *Erdélyi skytha tükrök*, în *ArchÉrt*, XXXIII, 1913, p. 318—327; M. Roska, în *ESA*, XI, 1937, p. 176, fig. 15, p. 179, fig. 17—20; N. N. Bondari, *Торговые сношения Ольбии со Скифией в VI—V вв. до н.э.*, în *SA*, XXIII, 1955, p. 58—80; A. Bottyán, în *RégFüz*, I, 1955, p. 54—55; M. Párducz, *Szkitá tükrök a Kárpát-medencében. Miroirs scythes dans le bassin des Carpathes*, în *ArchÉrt*, 85/1, 1958, p. 58—64; *Scythian Mirrors in the Carpathian Basin*, în *Swiatowit*, XXIII, 1960, p. 523—544; *Szkitakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez*, în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 136, 138—139, 142; V. M. Skudnova, *Скифские зеркала из архайического некрополя Ольбии*, în *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža*, VII, 1962, p. 5—27. (Rezultatele autoarei nu le cunosc decît din materialul de discuție al lui M. Párducz, citat mai sus.) După părerea autoarei sovietice oglinzile puteau fi confecționate în aceeași vreme în diferite ateliere ale regiunilor nord-pontice, pe teritoriul Transilvaniei, precum și al Ungariei. În caz că Skudnova ar avea dreptate, exemplarele provenite din Transilvania ar putea să fie chiar mai vechi decît cele produse la Olbia sau în restul regiunilor pontice (!); M. Dušek, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 286. În legătură cu răspîndirea oglinzilor de tip nomad, cf. între altele: Le baron de Baye, *Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère. Note sur l'époque des métaux en Ukraine*, Paris, 1895 (extr.), p. 33; P. Reinecke, în *ZfEthn*, XXIX, 1897, p. 141—146, 157—158, 160; A.—M. Tallgren, *Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk conservées chez le Dr. Karl Hedman a Vasa. Chapitres d'archéologie sibérienne*, Helsingfors, 1917, p. 10, fig. 6, p. 16, fig. 11, p. 55—58, pl. VIII; S. I. Rudenko, *Культура населения центрального Алтая в скифское время*, Moskva—Leningrad, 1960, p. 13, fig. 4; R. Werner, *Geschichte des Donau-Schwarzmeer-Raumes im Altertum, Kimmerier-Skythen-Sarmaten*, in *Abriss der Geschichte antiken Randkulturen*, München, 1961, p. 135; K. F. Smirnov, *Ранняя история и культура сарматов*, Moskva, 1964, p. 155; p. 301, fig. 9/3 б, 4 а, p. 364, fig. 72/7, amintește asemenea oglinzi pe teritoriul sauromaților, în special în regiunea Uralului de sud, datate în sec. VII—VI î.e.n. (este tipul nr. III după clasificarea lui Smirnov) și indică originea probabilă a acestui tip.

turile sistematice), de dimensiuni diferite. Ele avuseseră, judecând după urmele păstrate, minere de fier. [După comunicarea amabilă a lui Al. Vulpe, un al treilea exemplar, cu miner de fier rupt, neornamentat, a ajuns ulterior, prin donație, în muzeul județean de la Zălau. Piesa n-am putut-o vedea personal înaintea predării manuscrisului.] Este oarecum semnificativ faptul, că o analogie a ornamentului cruciform (care, de altfel, apare în epoci și culturi diferite²⁹⁶) de pe reversul oglinzii mai mari, dar într-o formă mai simplă, se cunoaște în aria largă a descoperirilor scitice din zona Altai²⁹⁷, pe o oglindă de tip nomad. Același ornament apare și pe un disc de lut găsit în așezarea Pojarnaia Balka II²⁹⁸, din regiunea mijlocie a Niprului, datată precis în secolele VII—VI î.e.n. prin prezența ceramicii de factură rhodiano-milesiană. Așadar, oglinzile cimitirului „scitic” de la Ciumbrud se încadrează perfect în limitele culturii materiale de factură scitică din Transilvania sau din teritoriile învecinate spre răsă-

²⁹⁶ Se repetă, de pildă, pe un sigiliu din Anatolia de vest, de la Alișar (cf. K. Bittel, in *Istanbuler Forschungen*, 6, 1934, p. 80, pl. 9, nr. 13, din mileniul III î.e.n.; pe o piesă de la Thermi, de pe insula Lesbos (cf. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge, 1936, pl. XXV/30, 26); pe mai multe sigilii din Asia Mică și Grecia [cum ar fi, de pildă, cele de la Mersin (Kilikia, nr. 3), Alișar (nr. 4—5) și Seslo (Grecia, nr. 6)], în mediu neolitic sau cvasi-neolitic (cf. Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, p. 75, fig. 10); amintim tot aici ornamentul „pandantivului discoidal” de lut (fig. 5/8) de la Cluj, găsit în primăvara anului 1968 într-o groapă mare, săpată pentru un transformator electric, în plin centru al orașului, în materialul unei așezări turdășene, deci din cadrul ariei culturii Vinča—Turdaș, care „...ajunsesse, la un moment dat, o zonă puternic influențată dinspre (sau direct legată de) culturile înalte ale Asiei Anterioare...” (Cf. N. Vlăssă, *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat*, comunicare în cadrul Institutului de istorie și arheologie Cluj, în ziua de 17 aprilie 1969. Acest disc de lut, cu o destinație necunoscută nouă momentan, poate de caracter sacru, atît în privința formei, cît și în privința dimensiunilor și a ornamentului, este foarte apropiat de oglinda noastră de la Ciumbrud. Mai găsim acest ornament pe fundul unui vas de lut aparținător culturii Andronovo din epoca bronzului (mileniul II î.e.n. din Asia de vest, cf. S. V. Kiseliiov, *Istoria universală*, vol. I, p. 453), precum și pe un ac cu cap în formă de cerc (Radnadel) din Germania (Hannover); cf. A. Lissauer, *Erster Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten*, in *ZfEthn*, XXXVI, 1904, p. 587, fig. 46. Trebuie să recunoaștem însă că astfel de ornamente împodobesc și unele pandantive de metal (vierspeichiger radförmiger Anhänger), datate în B D — H A, cunoscute din Europa Centrală, și anume de pe teritoriul Ungariei de astăzi (de la Csákberény, Sághegy etc.; cf. E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, in *ArchHung*, S.N., XLIV, Budapeșt, 1968, p. 123, pl. LXVIII, nr. 3; p. 147, nr. 610 (este greșit numărul de trimitere la planșă, nr. 36 se va corecta la 33!); pl. XXVIII, nr. 33; pl. IX, nr. 24).

²⁹⁷ J. R. Aspelin, *op. cit.*, vol. I, p. 71, nr. 326; J. De Baye, *op. cit.*, p. 33, fig. 4 publică desenul unei oglinzi de tip nomad cu un ornament mai simplu dintr-unul din curganele de la Smiela, săpate de A. A. Bobrinskii. Exact același ornament se repetă într-un stil curios și pe un recipient aflat în mormîntul nr. VII (?) din cimitirul scitic de la Tápiószek, precum și pe două străchini evazate, găsite în cimitirul tumular de la Ferigle, unde motivul cruciform este alcătuit din caneluri de caracter hallstattian timpuriu, din interiorul vasului, cf. M. Párducz, in *ActaArchBp*, XVIII, 1966, p. 37 (?), pl. XXIX, nr. 4; Al. Vulpe, *Ferigle*, p. 42, pl. III/1, 3.

²⁹⁸ I. I. Liapușkin, *Днепровские лесостепное Левобережье*, p. 123, fig. 64, nr. 7.

rit și se datează aproximativ în sec. VI î.e.n. Menționăm în plus că Irena Reichl²⁹⁹, ocupându-se de oglinzile scito-greco-pontice, provenite din Podolia, care au afinități cu cele din Transilvania, le datează pe la sfârșitul secolului VI, începutul secolului V î.e.n. Oglinzile noastre cu minerul lucrat separat de disc aparțin în orice caz tipului mai vechi al acestor obiecte de lux, căci exemplarele mai noi sînt turnate dintr-o singură bucată de metal³⁰⁰.

b) Fragmentelor unei bentițe de bronz (fig. 8/10), pentru strînsul părului pe creștet (?), sau ale unui *torques* (?), constînd din două lame laterale unite printr-un fir de bronz torsionat, le cunoaștem analogii în teritoriile carpato-dunărene³⁰¹. Această piesă poate fi însă legată, atît din punct de vedere tipologic, cît și din punct de vedere utilitar, de cîteva exemplare foarte înrudite (ca să nu spunem identice) din cimitirul de la Ananiino³⁰² și de descoperirile izolate din fortăreața Vozdvijenskoj din Caucazul de nord (aici un exemplar ornamentat cu motive geometrice), ca și cele din regiunea Terek³⁰³, dateate tot în perioada scitică timpurie.

c) *Inelele de tîmplă* cu capete conice (fig. 8/2, 5, 12—14) sînt piese deseori întîlnite în mormintele „scitice” (mai degrabă de femei) din Transilvania³⁰⁴. Deși I. Kovács, pe baza unei observații indiscutabile, făcute în mormintele 2 și 4 de la Tîrgu Mureș³⁰⁵, corectase greșala, generalizată oarecum prin publicarea materialelor de la Proștea Mică³⁰⁶, Aiud — „Cine-

²⁹⁹ *Zwierciadła podolskiej kultury scytyjskiej. Die Spiegel der podolischen skythischen Kultur*, în T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 159—160.

³⁰⁰ P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 16.

³⁰¹ Cf. de pildă: M. Kubinyi, *A krasznahorkai bronz-lelet*, în *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 157—158; P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 25, fig. 17; J. Hampel, *op. cit.*, vol. III, pl. CLXXXIV, nr. 1; V. Pârvan, *Getica*, p. 357, fig. 250, p. 444—445, fig. 314. Acest tip de *torques* sau bentiță de bronz pentru strînsul părului (?), într-o formă mai evoluată, mult mai pompoasă, se cunoaște și din vestitul tezaur de la Blatnica, din Slovacia de nord (cf. J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. XXXIX, nr. 1 a-b; S. Gallus, T. Horváth, în *DissPan*, ser. II, nr. 9, pl. XXIII, 2 a-b), precum și la Istebne, din apropierea primei localități (cf. S. Gallus, T. Horváth, *op. cit.*, pl. LXXXVIII, nr. 1). Pentru un exemplar dintr-un mormînt cu cistă din mediu lusacian (H D) de la Mala Kępa (distr. Chlemno), vezi: Z. Bukowski, *Several Problems Concerning Contacts of Lusatian Culture with Scythians*, în *ArchPol*, III, 1960, p. 70—71, fig. 2. c) „diademă” de bronz, din sîrmă torsionată, cu capetele mult lățite, găsită la Cimbala (jud. Bacău) a fost publicată recent de V. Căpitanu (*Un mormînt hallstattian, descoperit la Cimbala*, în *Carpica*, I, 1968, p. 70). Vezi și R. Werner, *op. cit.*, p. 135.

³⁰² J. R. Aspelin, *op. cit.*, vol. I, p. 111, nr. 444.

³⁰³ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 55—56, fig. 25, nr. 1, 3.

³⁰⁴ Pentru a evita unele repetări, pentru o bibliografie completă, cf. N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 40, nota 9.

³⁰⁵ În *Dolg*, VI, 1915, p. 263, fig. 30, nr. 5—6, 8—9, 16—17, p. 270—271; cf. și V. Pârvan, *Getica*, p. 349, fig. 241, p. 444 și 448.

³⁰⁶ P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 16, 17, 19.

getelek³⁰⁷, Simeria³⁰⁸, Blaj³⁰⁹, Criștești³¹⁰, a dăinuit totuși mult timp părerea că acestea sînt brățări. În afara observațiilor noastre făcute cu ocazia dezvelirii mormintelor „scitice” de la Teiuș³¹¹, caracterul de inele de tîmplă a acestor piese este confirmat încă odată în cazul mormîntului nr. XIV, de femeie (*Materiale*, VII, [1961], p. 165, fig. 3, nr. 3—4; fig. 18, nr. 2). După P. Reinecke³¹², confirmat de observațiile lui I. Kovács³¹³, aceste podoabe ar fi fost confecționate după prototipuri în primul rînd orientale, mai puțin după cele grecești. În schimb, mai recent, M. Dušek afirmă că așa-numitele inele de tîmplă din bronz cu extremitățile în formă de cap de șarpe, incluse de către numeroși cercetători în inventarul scitic, nu pot fi considerate ca scitice „... deoarece nu apar în inventarul descoperirilor scitice din regiunea Mării Negre. Ele alcătuiesc însă o categorie de elemente culturale aparte în centrul și sud-estul Europei... Inele de tîmplă similare au fost găsite, de asemenea, în Ungaria (bazinul Tisei), Iugoslavia, sudul Slovaciei, România (Transilvania și, izolat, la est de Carpați) și, în unele cazuri, în Crimeea (acestea din urmă fiind, firește, deosebite din punct de vedere tehnic). Prezența lor în vestul Europei trebuie considerată ca un import”³¹⁴. Față de această afirmație sîntem siliți să precizăm două lucruri:

1. Inelele de tîmplă din Transilvania, din punct de vedere tipologic, nu sînt chiar identice cu cele din Cîmpia Tisei, Ungaria de nord, Slovacia de sud. Pe cînd inelele de tîmplă cunoscute pînă acum din cimitirele „scitice” din Transilvania au un diametru, în general, de peste 5 cm, și capetele simple-conice sînt relativ scunde, socotind de la baza conului, inelele de tîmplă din Cîmpia Tisei, din nordul Ungariei și din Slovacia de sud, afară de foarte puține excepții, au un diametru mult mai mic, în schimb cresc dimensiunile conurilor, ele devenind totodată mai ascuțite. Conurile simple sînt înlocuite de multe ori prin capete de animale (înainte de toate capete de șarpe³¹⁵).

³⁰⁷ K. Herepey, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 64, fig. 4, nr. 10.

³⁰⁸ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 234, 236.

³⁰⁹ M. Moga, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 76, fig. 2, 2. „... În unele morminte... brățări de acest fel au fost aflate lângă craniul mortului (cazul la Tg. Mureș) și din acest motiv tipul acesta de podoabe a fost numit brățări-cercei. Capetele terminate în bolduri și deschizătura lor destul de mare arată că n-au putut fi folosiți ca cercei...” Cf. și V. Pârvan, *Getica*, p. 444; D. Popescu, *op. cit.*, p. 11, 16.

³¹⁰ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 64, mormîntul nr. 7. Părerea aceasta a fost revizuită însă în *ActaMN*, II, 1965, p. 59, fig. 12, nr. 7.

³¹¹ K. Horedt și colaboratorii, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 126; *Materiale*, I, 1953, p. 802, 803; fig. 11, nr. 1—2.

³¹² *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 5, 16; cf. și M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 533.

³¹³ *Dolg*, VI, 1915, p. 271, 272—273. Împotriva acestei păreri vezi, de ex.: I. Nestor, în 22. *BerRGK*, p. 141—142, nota 575; D. Popescu, *op. cit.*, p. 11.

³¹⁴ *ArchMold*, II—III, 1964, p. 284—285.

³¹⁵ Notăm că inelele de tîmplă descoperite în cimitirul tumular de incinerare de la Ferigele (cf. Al. Vulpe, în *Materiale*, VII, [1961], p. 221, fig. 4, nr. 1, din mormîntul 3, movila 20) se apropie, în bună parte, din punct de vedere tipologic de exemplarele din Cîmpia Tisei, Ungaria de nord și Slovacia de sud, dar și de cele din curganul nr. 276 de la Glinnoe (din împrejurimile orașului Tiraspol). Cf.

2. Nu putem să fim întru totul de acord cu opinia lui M. Dušek nici în privința afirmației că astfel de inele de tâmplă sînt necunoscute în teritoriile care se întind la răsărit de țara noastră. O piesă a ieșit la iveală în cimitirul de la Dolinskoe (reg. Cernigov) datat în sec. VI—V î.e.n.³¹⁶, alte două exemplare sînt publicate de A. I. Meliukova ca provenind din curganul nr. 1 de la Sukleia din regiunea Tiraspol', dintr-un mormînt jefuit (care însă pare să aparțină grupului I de curgane din această regiune, datate în sec. VIII—VII î.e.n.), și, respectiv, din curganul nr. 345 de la Ciobrucii, acesta din urmă fiind datat în sec. IV—III î.e.n.³¹⁷; alt inel de buclă, a fost aflat în curganul nr. 3, (datat în sec. IV—III î.e.n.) care face parte din grupul de curgane din apropierea satului Russkaia Trostianka (reg. Voronej), din bazinul hidrografic al râului Don; altul într-o descoperire întîmplătoare la Olbia³¹⁸; inele de bronz cu capete conice s-au găsit în mormintele aparținătoare epocii scitice timpurii din regiunea Kubanului, în necropola de la st. Ust Labinskaia³¹⁹; din vestitul curgan nr. 28 de la Holodnii Iar se cunosc piese care au fost ulterior (?) îndoite în forma literei U, capetele conice fiind transformate în două mici cîrlige (în formă de liră); un exemplar, din curganul de la Tavel' din împrejurimile orașului Simferopol' (Crimeea) este datat de monedele orașelor Chersonesos și Olbia, în sec. III î.e.n.³²⁰; un alt exemplar (datat în a doua jumătate a sec. IV — prima jumătate a secolului III î.e.n.) provine din cimitirul de la aulul Kurgakovo din bazinul Kubanului³²¹; în sfîrșit, trebuie amintit un inel de tâmplă („brătară” cum îl denumește și acest autor)

A. I. Meliukova, în *MIA*, nr. 115, p. 137, pl. 10). În schimb analogiile, foarte puține la număr, pentru cele cunoscute din Transilvania provin din cimitirul de la Pîlin (cf. P. Patay, în *FoLArch*, VII, 1955, p. 72, fig. XVI, nr. 10; autorul le consideră și el drept „brătări”. Pentru confruntare vezi pl. XIV). Cf. încă Á. Botlyán, în *RégFüz*, I, 1955, p. 59, pl. XXXIV, nr. 1—7, 11—18 și cele spuse de M. Párducz (în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 147) în privința inelelor de buclă cu capete conice de dimensiuni mici. Cîteva exemple similare, puțin deosebite ca formă, se cunosc pe teritoriul R. P. Polone, dintr-un mormînt cu cistă din cadrul culturii lusaciene din H D de la Mala Keпа, dintr-un alt mormînt similar de la Machów (distr. Tarnobrzeg) săpat în 1958; cf. Bukowski, în *ArchPol*, III, 1960, p. 70—71, fig. 2, p. 85, nota 23. Patru exemplare au fost descoperite pe teritoriul Danemarcei: două de la Aarup Mose, Aarup, Hedenstad Sogn, Hutting Herred, distr. Vejle; unul la Øster Snede Sogn, Norvang Herred, și altul la Møllerup s. Morsø Sdr., hd., distr. Thisted. Toate sînt în Muzeul Național din København; cf. H. C. Bloholm, *Danmarks Bronzeålder*, vol. 3, København, 1943, p. 260 și urm.

³¹⁶ O. N. Melnikovskaia, *Могильник у село Долинское Черниговской области*, în *KS*, XXXIV, 1950, p. 70—71, fig. 19, nr. 2.

³¹⁷ A. I. Meliukova, *Скифские курганы Тираспольщины*, în *MIA*, 115, Moskva 1962, p. 118, pl. 2, nr. 6, p. 137, pl. 10, nr. 3.

³¹⁸ P. D. Liberov, *Памятники скифского времени на Среднем Дону*, în *ASSSR*, fasc. D 1—31, Moskva, 1965; pentru exemplarul de la Olbia, vezi B. Pósta, *op. cit.*, p. 445—446, fig. 248/9.

³¹⁹ I. H. Crișan, în *OmD*, p. 123 și fig. 4.

³²⁰ B. Pósta, *op. cit.*, p. 462, 463, fig. 257, nr. 5—6, p. 477—479, fig. 265, nr. 9 a-b; p. 483; cf. și E. F. Pokrovska, *Курганы IV ст. до н.э. біла Холодного Яру поблизи м. Смели. Курганы IV в. до. н.э. у Холодного Яра в близи м. Смели*, în *Arheologhiia — Kiev*, X, 1957, p. 74, pl. II, nr. 4.

³²¹ N. V. Anfimov, *Археологические разведки по среднему Прикубанью*, în *KS*, 60, 1955, p. 48, fig. 17, nr. 4.

care, deși a fost găsit într-un mormint din sec. I e.n.³²² pare să aparțină totuși epocii scitice și nu celei romane. În orice caz, din perioada premergătoare venirii populației „scitice” în Transilvania ele nu sînt cunoscute, lipsind cu desăvîrșire din complexe de caracter H C. Ele, foarte probabil, stau în legătură cu portul părului în formă de coadă³²³, modă obișnuită la multe dintre popoarele din stepele eurasiatice, din care au făcut parte și sciii.

d) În rîndul obiectelor de metal specifice pentru cultura materială a perioadei „scitice” trebuie amintită și *aplica rozetiformă* de bronz, provenită dintr-un mormint distrus (fig. 8/9), compusă dintr-un cerc central din care pleacă patru spițe, lățite, în formă de cerc. Exemplare similare sînt cunoscute și din alte descoperiri „scitice” din Transilvania, cum ar fi cele de la Aiud-Parcul orașului³²⁴, Blaj³²⁵, Simeria³²⁶, Sfîntu Gheorghie³²⁷. Aceste podoabe pot să fie cu patru sau mai multe spițe, pline sau înclare, aplicate pe circumferința cercului mare. Pe baza unei afirmații, făcute în legătură cu scheletul mormintului nr. II de la Simeria (distrus însă cu puțin înainte de sosirea delegatului Muzeului arheologic din Cluj), și anume că acest obiect a fost găsit pe partea frontală a craniului, nu este deloc exclus ca el să fi făcut parte dintr-o cunună, mai bine zis să fi fost un decor prins într-o bandă care încingea fruntea femeilor sau a fetelor³²⁸.

e) *Obiectul de bronz, în formă de butoiăș* (fig. 8/11), provenind tot dintr-un mormint răvășit, poate fi o mărgea dintr-un colier asemănător celor care au fost găsite (uneori asociate cu spirale de bronz) în regiunile

³²² T. M. Arseneva, *Некрополь римского времени у дер. Ново-Отрадное*, în SA, 1963/1, p. 201—202, fig. 9, nr. 5.

³²³ A. M. Tallgren, în ESA, XI, 1937, p. 73, fig. 4; S. I. Rudenko, *Культура населения горного Алтая в скифское время*, Moskva—Leningrad, 1953, p. 392, pl. XXVIII; R. Werner, *op. cit.*, p. 135. Cf. și H. Mitscha-Märheim, *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren*, Wien, 1963, p. 135—137.

³²⁴ M. Roska, în ESA, XI, 1937, p. 182, fig. 23, nr. 4, p. 186.

³²⁵ *Ibidem*, p. 185, fig. 25, p. 194.

³²⁶ Idem, în *Dolg.* IV, 1913, p. 234, 235, fig. 2, nr. 1; în ESA, XI, 1937, p. 185, fig. 27, nr. 4, p. 195.

³²⁷ Z. Székely, în SCIV, XI/2, 1960, p. 376, 377, fig. 5, nr. 2; D. Popescu o consideră drept „...un amulet apotropaic central-european... menit să ferească pe cel dispărut, ca și în viață, de toate primejdiile unui destin necunoscut...” *Op. cit.*, p. 16—17. Pentru analogiile din Europa de mijloc și de sud-est, cf. B. Pósta, *op. cit.*, p. 502—503, fig. 280 (Rákos — un exemplar ornamentat); p. 528—529, fig. 294 (Szárzsd, ambele aceste localități în R. P. Ungară); Fr. Starč, *Vače*, în *Arheološki Katalogi Slovenije*, vol. I, Ljubljana, 1955, pl. LIV; pentru un exemplar cu trei spițe, găsit în Slovenia, în mormintul dublu, nr. 29, din tumulul V de la Magdalenska gora, lângă Šmarje, păstrat în colecția Mecklenburg, St. Gabrovec, *Zur Hallstattzeit in Slowenien, in Germania*, 44, 1966, p. 31, fig. 16/5; pentru analogii cunoscute de pe teritoriul U.R.S.S., cf. de pildă: M. J. Aspelin, *Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita*, Helsingissä, 1875, p. 162, fig. 139—141 (Perm), p. 176, fig. 157 (Romaševo, Perm), p. 223, fig. 194 (Filatovsk, Morotčata); idem, *Muinaisjäännöksiä...*, vol. II, Helsinki, 1877, p. 150, fig. 632—639 (majoritate din împrejurimile orașului Perm) etc.

³²⁸ Cf. A. Bottyán, în *RégFüz*, 1, 1955, p. 60.

de mijloc și de nord-est ale Uniunii Sovietice (partea europeană), datîndu-se în prima vîrstă a fierului³²⁹.

f) În privința *agrafei* sau *acului de păr* de bronz cu buton semiglobular neornamentat și cu ac torsionat (fig. 10) analogiile din H A și B din spațiul carpato-dunărean sînt cunoscute în mai multe exemplare³³⁰, dar credem că nu greșim dacă îl comparăm și cu piesele, al căror ac propriu-zis nu este torsionat, dar care au un buton în formă de pălărie de ciupercă, găsite în cimitirul de la Dolinskoe³³¹ și în anumite curgane din regiunea Poltava, (acestea din urmă datîndu-se într-o perioadă puțin mai tîrzie) sau cu acela de la Mala Saltanivka (r. Vasilkovo, reg. Kiev) din sec. VI—V î.e.n., care nu are însă un buton semiglobular, ci plat³³².

g) *Brățările* de bronz, din fir simplu, cilindrice, cu capete deschise (una din fir îngroșat la mijloc, fig. 8/4, 6, 15), neornamentate, sînt cunoscute și ele și din alte descoperiri de pe teritoriul Transilvaniei, aparținătoare perioadei scitice: de pildă din mormîntul nr. II de la Simeria³³³. În schimb, exemplarele de la Cristești (o brățară³³⁴), Aiud—Parcul orașului (două piese³³⁵) și Sfîntul Gheorghe (patru brățări)³³⁶ sînt ornamentate. Prototipurile acestor brățări apar la sfîrșitul epocii bronzului și în epoca hallstattiană timpurie în bazinul carpato-dunărean³³⁷, deci ele pot fi considerate ca obiecte care au rădăcini în timpurile premergătoare pătrunderii „scitilor” în Transilvania. Brățări similare au fost descoperite în cimitirele tumulare de la Balta Verde, Gogoșu³³⁸ și Ferigele³³⁹, dar mai multe exemplare provin din cimitirele contemporane din Cîmpia Tisei și din Ungaria

³²⁹ J. R. Aspelin, *Muinaisjäännöksiä...*, vol. II, Helsinki, 1877, p. 150, nr. 663 (Perm), vol. III, p. 240, nr. 1191 (Inkeri), vol. V, Helsinki, 1884, p. 357, nr. 1912 (Eesti maa).

³³⁰ Cf. de ex. J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. LII, nr. 1 a-b, pl. CXIV, nr. 13—20 (cu capete simple sau ornamentate), pl. CLXI, nr. 10 a-b, XI, a-b, pl. CCXXXI, nr. 3 a-b, 4 a-b, pl. CCXXIII, nr. 7 a-b, 8 a-b, pl. CCXXV, 6 a-b etc.; M. Roska, *ErdRep.*, p. 168, fig. 199/16; V. Căpitanu, în *Carpica*, I, 1968, p. 70/5; E. Patek, în *ArchHung*, S.N., XLIV, p. 87—88, pl. I, nr. 19, p. 146, pl. XXVIII, nr. 41 (de la Sághegy); pl. LVI, rîndul de sus, nr. 6 (socotit din stînga, Csabrendek), pl. LXXVII rîndul de jos nr. 3 (din stînga, de la Lengyel) etc., etc.

³³¹ B. Pósta, *op. cit.*, p. 473, fig. 261; O. N. Melnikovskaia, în *KS*, XXXIV, 1950, p. 73, fig. 20, nr. 1; idem. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*, Moskva, 1967, p. 86—93, fig. 37/18—21, p. 90, fig. 38/3.

³³² E. O. Petrovska, în *Arheologhiia — Kiev*, XVI, 1964, p. 174, fig. 2, nr. 2.

³³³ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 236, 239, fig. 6, nr. 6.

³³⁴ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 63; *ActaMN*, II, 1965, p. 59, 60, fig. 12, nr. 10.

³³⁵ K. Herepey, în *AFM*, vol. II/1, p. 68.

³³⁶ Z. Székely, în *Materiale*, VII, [1961], p. 179; *SCIV*, XI/2, 1960, p. 374, 375, fig. 2, 4.

³³⁷ Cf. J. Hampel, *op. cit.*, vol. III, pl. CCIV, nr. 25—28, pl. CCIX, nr. 19—20, pl. CCXVI, nr. 22, pl. CCXXXVI, nr. 18, 20, 22, 24, 25, pl. CCXXXVII, nr. 2—23, pl. CCXLII, nr. 1—2 etc.; V. Pârvan, *Getica*, p. 374, fig. 257, nr. 22, p. 448, fig. 317 b; M. Roska, *ErdRep.*, p. 157, fig. 182.

³³⁸ D. Berciu, Eug. Comșa, în *Materiale*, II, 1956, p. 397, 459.

³³⁹ Al. Vulpe, în *Materiale*, V, 1959, p. 364, 369, fig. 6, nr. 4; *Ferigele*, p. 73, pl. XXV/2—3, 5, 7. De notat că în cimitirul de la Ciumbrud sînt prezente numai brățările de tip B₂ după clasificarea lui Al. Vulpe. Vezi fig. 8/4, 6, 15.

de nord (Csanytelek, Künszentmárton — „Jaksor”³⁴⁰, Muhipusza³⁴¹, Nógrádkövesd³⁴² etc.).

Considerăm necesar să remarcăm că brățări de bronz, similare sau chiar identice ca tip, se cunosc în număr mare și în U.R.S.S., în materialele arheologice contemporane, ba și din perioada premergătoare celei în discuție. Înainte de toate trebuie să amintim brățările aflate în mormintele nr. 82 și 83 ale cimitirului de la Tli, datat în sec. VIII—VII î.e.n.³⁴³. Alte brățări, aproape identice din punct de vedere tipologic, s-au aflat în cimitirele de la st. Ust-Labinskaia³⁴⁴, de la Isti-su, de la Boisi-irzo³⁴⁵, apoi din curganele din bazinul riului Sula³⁴⁶ etc. etc. Pe viitor, la discutarea problemei brățărilor trebuie luat în considerare și acest fapt.

h) Micile *podoabe* (*aplici*) făcute din sirmă de bronz, una în formă de spirală simplă, cealaltă din spirale duble (fig. 8/16, 17), aflate în mormîntul nr. XV (de copil), respectiv nr. XIV (de femeie), au și ele analogii perfecte atît în cimitirele „scitice” din Transilvania³⁴⁷, cît și în cele aparținînd perioadelor premergătoare din regiunile carpato-dunărene³⁴⁸.

i) Cu ocazia ridicării oaselor scheletului din mormîntul nr. III, în jurul gîtului s-a aflat un mic *colier*, compus din cochilii de melcișori, *mărgele* mărunte din pastă vitroasă și o mărgea de fier, în formă de pepene (fig. 8/3, 18). Aceasta din urmă are analogii în cimitirele din regiunea Niprului mijlociu³⁴⁹, dar și în cele din regiunea Kubanului mijlociu, de exemplu din cimitirele de la st. Ust-Labinskaia³⁵⁰, st. Nesterovskaia³⁵¹ etc. Mărgelele mărunte de pastă sînt tipice pentru inhumările timpurii scitice din amîndouă aceste regiuni³⁵².

Alte obiecte: a) Obiect de fier, vîrit odinioară într-o teacă de materie organică perisabilă, aflat în direcția genunchiului drept al mormîntului nr. VI.

b) Verigă de fier găsită în bazinul scheletului feminin din mormîntul nr. XIV: este aproape sigur că avem de a face cu un *pesariu*, asemănător celui de bronz găsit la Cipău³⁵³.

³⁴⁰ G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 83, 100, pl. XXX, nr. 13; p. 87, 104, pl. XXXVII, 4 a-b, p. 88, 105—106, pl. XLI, nr. 2, 10.

³⁴¹ A. Leszih, în *FolArch*, I, 1939, p. 73, 82, pl. III, nr. 15.

³⁴² P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 62, pl. XII, nr. 2. Menționăm că atît brățările de bronz cît și cele de fier sînt foarte răspîndite în Cîmpia Tisei, pe cînd în Transilvania lipsesc cele de fier.

³⁴³ B. V. Tehov, în *SA*, 1963/1, p. 175, fig. 11, nr. 1—2.

³⁴⁴ N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 251.

³⁴⁵ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 53, fig. 23, 7 a — 7 z.

³⁴⁶ V. A. Ilinskaia, în *KS*, LIV, 1954, p. 24.

³⁴⁷ Cf. I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 59—60, fig. 12, nr. 16.

³⁴⁸ S. Pintér, în *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 253—255.

³⁴⁹ B. Z. Rabinovici, *О датировке некоторых скифских курганов среднего Приднепровья*, în *SA*, I, 1933, p. 96. Lucrarea o cunosc numai din citatele lui N. V. Anfimov. Cf. și V. A. Ilinskaia, *Скифские курганы около г. Борисполя*, în *SA*, 1966/3, p. 163, fig. 6.

³⁵⁰ N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 245.

³⁵¹ E. I. Krupnov, în *KS*, XVII, 1947, p. 103, fig. 44, nr. 9—11.

³⁵² B. Z. Rabinovici, în *SA*, I, 1933, p. 97; N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 252.

³⁵³ Cf. în *Materiale*, VII, [1961], p. 194, nota 2, p. 195, fig. 3, nr. 4. Exemplarul de bronz de la Cipău provine din mormîntul nr. IV. Cf. N. Vlassa, în *Apulum*, IV,

c) Obiect de fier complet oxidat, de formă și destinație necunoscută, aflat în masa de oase calcinate a mormintului nr. XIII.

d) Două cochilii de scoici (*Unio pictorum*), găsite în mormintele nr. II (de bărbat) și nr. XIV (de femeie). Aceste piese pot sta în legătură cu un cuît al vulvei³⁵⁴, dar puteau servi și pentru amestecarea unor vopsele³⁵⁵. Scoici (dar de genul *Cypraea*, mai precis specia *Cypraea moneta*) au fost aflate în mai multe morminte din cimitirele de pe teritoriul Transilvaniei: Proștea Mică³⁵⁶, Gimbaș³⁵⁷, Simeria³⁵⁸ și în cimitirele din Cîmpia Tisei și din Ungaria de nord [de pildă la Csanytelek, Künszentmárton — „Jaksor“, Szentes — „Kistöke“, Szentes — „Vekerzug“ (aici s-au găsit și cochilii de scoici de mlaștină)]³⁵⁹, Medgyesegyháza³⁶⁰, la Nógrádkövesd³⁶¹.

Scoici de genul *Cypraea* (kauri) au fost descoperite atît într-o serie de tumuli precum și așezări deschise sau fortificate din bazinul Niprului mijlociu³⁶², din bazinul Kubanului mijlociu³⁶³, cît și în mormintele sauro-matice din regiunea Volgăi și a Uralului³⁶⁴, și, mai departe, din bazinul Minusinsk și regiunea Altaiului³⁶⁵.

Pe cînd în unele cimitire din Transilvania sînt descoperite scoici de genul *Cypraea*, origine din ape calde (Oceanul Indian, Golful Per-

1961, p. 27, fig. 6, nr. 5, p. 28. Recent și I. H. Crișan este de părere că piesa reprezintă un pesariu, *Archäologische Fundstücke zur Geschichte der Gynäkologie aus Rumänien*, in *Sudhoffs Archiv. Vierteljahrsschrift für Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften, der Pharmazie und der Mathematik*, 50/3, 1966, p. 300.

³⁵⁴ Cf. Aigremont, *Muschel und Schnecke als Symbole der Vulva ehemals und jetzt*, in *ANΘΡΟΠΟΦΥΤΕΙΑ, Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral*, VI, 1909, p. 35—50.

³⁵⁵ Cf. B. N. Grakov, *ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. (Пережитки матриархата у сарматов)*, in *VDI*, 1947/3, p. 100—121.

³⁵⁶ P. Reinecke, in *ArchErt*, XVII, 1897, p. 17; M. Roska, in *ESA*, XI, 1937, p. 174—177, fig. 13, litera e.

³⁵⁷ Material nepublicat în MuzIstCluj, nr. inv. II, 8675, 8678.

³⁵⁸ M. Roska, in *Dolg*, IV, 1913, p. 237, 246, fig. 6, nr. 1. Remarcăm aici faptul că patru cochilii de scoici (de specia *Cypraea moneta*), considerate greșit „cochilii de melci“ au fost descoperite și pe teritoriul Moldovei, și anume în mormintul de înhumăție scitic de la Cimbala; cf. V. Căpitanu, in *Carpica*, I, 1968, p. 71/6.

³⁵⁹ G. Csallány, M. Párducz, in *ArchErt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 83, 100, pl. XXXIV, nr. 3, p. 86—87, 104, pl. XXXVI, nr. 7—14, pl. XXXIX, nr. 14—17, p. 88, 106, pl. XLI, nr. 5, pl. XLIII, nr. 1—2, p. 89, 107, pl. XLIV, nr. 1—8. Cf. încă A. Bottyán, in *RégFüz*, 1, 1955, p. 59, pl. I, nr. 2, pl. II, nr. 6.

³⁶⁰ Zs. Körös, in *FolArch*, V, 1945, p. 56, 58, pl. I, nr. 12—27, p. 59.

³⁶¹ P. Patay, in *FolArch*, VII, 1955, p. 63, pl. XII, nr. 6.

³⁶² Cf. de ex. J. De Baye, *op. cit.*, p. 38; V. A. Illinska, *Городище скифского часу на р. Сейм. I. Городище скифского времени на р. Сейм*, in *Arheologhiia-Kiev*, VIII, 1963, p. 117—118; pl. III, nr. 2.

³⁶³ E. I. Krupnov, *Северокавказская археологическая экспедиция*, in *KS*, XVII, 1947, p. 103, fig. 44, nr. 18, din cimitirul de la st. Nesterovskaia.

³⁶⁴ M. G. Moșkova, *Сарматские курганы в Оренбургской области*, in *KS*, 83, 1961, p. 118, fig. 47, nr. 10, din mormintul nr. 2 al curganului 1, din grupa II, de la Alandsk. K. F. Smirnov, *Савроматы ...*, p. 363, nr. 7 (Alandsk), nr. 8 (Novo — Troïtk).

³⁶⁵ A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64, 84, pl. XI, fig. 17 (din satul Idra); S. V. Kiseliiov, *Алтай в скифское время. (Маймирская культура)*, in *VDI*, 1947/2, p. 164, fig. 3, lit. d; idem, in *MIA*, 9, 1949, p. 171, pl. XXVIII, nr. 16 din curganele de la Tiahta; după afirmația lui S. I. Rudenko (*op. cit.*, p. 135, pl. XXIV/4, XCIX, jos) la Pazîrik ele au fost folosite ca amulete.

sic³⁶⁶), în cimitirul de la Ciumbrud au fost descoperite scoici de singurul gen local fluvial (*Unio*). Această împrejurare ne face să presupunem oă la Ciumbrud scoicile *Unio* au servit mai degrabă la amestecarea vopselelor decît că ele înlocuiau scoicile *Cypraea* (pe care acest grup „scitic” nu și le mai putea, eventual, procura) în practici legate de cultul vulvei. Nu putem să excludem însă în mod definitiv nici posibilitatea cealaltă, deoarece din perioada scitică a bazinului Minusinsk provin imitații aproape perfecte de cochilii de scoici făcute din piatră tocmai după *Cypraea moneta*³⁶⁷, ceea ce denotă, fără îndoială, faptul că ele nu serveau în primul rînd la amestecarea diferitelor materii prime de vopsea, ci, dimpotrivă, aveau un rol important bine cristalizat în viața de fiecare zi a tuturor grupurilor etnice de cultură cu caracter mai mult sau mai puțin pronunțat scitic (am îndrăzni să presupunem: chiar în complexul fenomenelor de suprastructură).

e) În mormîntul nr. II al cimitirului nostru, în dreapta toracelui luptătorului, au ieșit la iveală și *bucățele de realgar*. Cazul acesta nu este izolat: el se întîlnește în mormîntul nr. 2 de la Tîrgu Mureș³⁶⁸ și în mormîntul nr. 1 de la Simeria în care, într-un vas bitronconic cu picior, s-a dat de o bucată de realgar auripigmentizat³⁶⁹. (Sîntem convinși că bucățele de realgar s-au mai aflat și în alte morminte „scitice” transilvănene, numai că cei care le-au săpat, din cauza dimensiunii foarte reduse a bulgărașelor, nu le-au acordat nici o atenție).

Bulgărașe sau urme de substanțe colorate se cunosc și din cimitirele de la Tápíószele și Pilin (ambele în R. P. Ungară³⁷⁰), în unele morminte ale grupului scitic din Podolia de vest și ale grupului de pe Niprul inferior (curganele de la Kragle, Adșigol, Petuhovka³⁷¹, în mormintele catacombă

³⁶⁶ J. De Baye, *op. cit.*, p. 38; A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64; Révai Nagy Lexikona, vol. V, Budapest, 1912, p. 215; Большая Советская Энциклопедия vol. 20, f. 1, 1953, p. 394.

³⁶⁷ A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64. „...La collection Tovostine ne renferme pas des véritables cypraea, mais trois imitations de ce coquillage... faites en pierre. L'une est visiblement inachevée. On voit combien cet ornement (crede autorul) a été goûté autrefois...” În legătură cu prezența și rolul scoicilor *Cypraea moneta* (kauri), imitate și în bronz (!), în cadrul statului sclavagist chinez Șan (In) din secolele XIV—XII î.e.n., cf. V. S. Avdiev, *Istoria orientului antic*, București, 1951, p. 355; I. L. Duman, *China antică (pînă în sec. XII î.e.n.)*, în *Istoria universală*, vol. I, București, 1959, p. 443.

³⁶⁸ I. Kovács, în *Dolg*, VI, 1915, p. 258; în regiunea abdomenului au fost observate „bucățele de masă de culoare roșie deschisă, care, eventual, au putut servi ca materie de vopsea”.

³⁶⁹ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 234, 244.

³⁷⁰ A. Bottyán, în *RégFüz*, 1, 1955, p. 60—61, pl. XIII, nr. 29, pl. XXXV, nr. 20.

³⁷¹ Cf. J. De Baye, *op. cit.*, p. 28—29; „...M. W. Sisow, dans la très intéressante communication qu'il fit au Congrès international de Moscou en 1892 sur les kourganes de la Russie..., rapproche les tumulus renfermant des ossements peints des tumulus, moins anciens, dits scythiques, où l'on a retrouvé des morceaux de couleur... Dans ces kourganes on rencontre presque toujours du soufre... en morceaux plus ou moins gros, ainsi que deux autres variétés de substances colorantes: 1° Le *realgar* (bisulfure d'arsenic) As_2S_2 ; 2° L'*orpiment* (trisulfure d'arsenic) As_2S_3 . Ces matières (care, de altfel, sînt otrăvuri foarte tari) se retrouvent soit dans les

de la Cesnok-gora de lângă st. Kiarras, în curganele de la Ani-irzo, din apropierea st. Urus-martan din perioada prescitică, în mormintele plane de copii din cimitirul de la Isti-su³⁷² toate din regiunea Caucazului de nord etc.

Cițiva dintre autorii antici: Hippocrate (20), Clearch din Soloi (Fr. 8), P. Vergilius Maro (*Aeneis*, IV, 145), Pomponius Mela (II, 10), Ammianus Marcellinus (XXII, 8, 30) vorbesc de tatuajul agatirșilor; alții, cum ar fi Herodot (V, 6), Aristofan (în „Babilonienii”), Strabon (VII, 5, 4), Pliniu cel Bătrîn (VII, 11(10), 50), Dion Chrysostomul (XIV, 19), Plutarch (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμοῦμένων, 12), Artemidor din Daldis (I, 8) amintesc de acest obicei la traci. Problema nu poate fi discutată pe larg aici. Menționăm doar că prezența coloranților de la Ciumbrud și în alte cimitire transilvănene face întru totul plauzibilă presupunerea că populația care s-a înmormintat aici își vopsea corpul [și părul; cf. afirmația gramaticului Servius, *Comm. in Verg. Aen.*, IV, 146 și a lui Pliniu (IV, 26)]³⁷³. Ipoteza este întărită de prezența pintaderelor în unele morminte din R. P. Ungară și din U.R.S.S.³⁷⁴.

f) După cum a reieșit din descrierea mormintelor din partea I a acestei lucrări, oase de rumegătoare mari au fost găsite în mormintele nr. II (pe fundul gropii), nr. III și XI (în strachină), nr. XII—XIII, XV—XVI (pe fundul gropii), nr. XVII (de copil, oase de oaie pe fundul gropii). Depunerea oaselor de la animale de diferite specii nu este un lucru neobișnuit în cimitirele „scitice” din Transilvania. Materiale osteo-

vases déposés près de morts, soit dans de petits sacs de cuir trouvés à leur ceinture. D'après plusieurs archéologues, ces couleurs auraient été utilisées pour farder ou pour tatouer...”; J. Kostrzewski, *Skythen*, în RLV, XII, 1928, p. 230, 231; M. Ebert, în PZ, V, 1913, p. 5, 15, 57. Pentru prezența bulgărilor de realgar în morminte sauro-mato-sarmatice, cf. B. N. Grakov, în VDI, 1947/3, p. 100—110 (din cadrul culturii sauro-mate, faza bliumenfeldică, datată în sec. VI—IV î.e.n.)

³⁷² O. A. Artamonova-Poltavțeva, în SA, XIV, 1950, p. 68—69.

³⁷³ [W.] Tomaszek, *Agathyrsi*, în RE, vol. I/1, col. 764; C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, în SitzBer, XII, 1925, p. 70—71; Ranke, *Tätowierung*, în RLV, vol. XIII, p. 198—199; în privința tatuajului practicat la populația scitoidă din Munții Altai, cf. S. I. Rudenko, *op. cit.*, p. 136—141, fig. 80—83; în privința acestei ornamentări a corpului omenesc în bazinul fluviului Ienisei din epoca sarmato-hunică [de pe o mască găsită (la Uibat în Hakassia) într-un cavou care aparține grupului Taștik], cf. S. V. Kiseliiov, în MIA, 9, 1949, p. 257, pl. XLIII. Cf. și M. Dušek, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 288—289.

³⁷⁴ J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. LXX, nr. 11—28; A. Bottyán, în RégFüz, 1, 1955, p. 60—61, pl. XXXV, nr. 1—20 a; A. Meliukova, *Исследования гетских памятников в степной Приднестровье*, în KS, 94, 1963, p. 68, 69, fig. 19; V. I. Kozenkova, E. I. Krupnov, *Исследования Сержень—Юртского поселения (по раскопкам 1964 г.)*, în KS, 106, 1966, p. 85, fig. 37, nr. 5; M. Párducz, *Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain*, în ActaAnt, XIII/3—4, p. 273—301. În legătură cu eventualele antecedente din Asia Mică, cam de la mijlocul mileniului III î.e.n., cf. Machteld J. Mellink, *Excavations at Kataras-Semayilk in Licia*, 1964, în AJA, 69/3, 1965, p. 241—251, pl. 64—65; idem, *Excavations at Kataras-Semayilk*, în AJA, 71/3, 1967, pl. 84.

logice animaliere au fost semnalate în cimitirele de la Cipău³⁷⁵, Tîrgu Mureș (oase de porc, indicînd probabil îngroparea acestui animal împreună cu cadavrul omului) totdeauna asociate cu un cuțit³⁷⁶, Cristești (oase mari, poate de cal)³⁷⁷, Gîmbaș³⁷⁸ și Aiud — Parcul orașului³⁷⁹, Teiuș³⁸⁰, Simeria³⁸¹, Bratei (cal?)³⁸², Șaroș-Sonde (probabil dinți de cal, care s-au pierdut)³⁸³.

Din teritoriile extracarpătice ale României, după cît se pare, nu a apărut nici un os de animal decît în movila nr. XIX de la Bîrsești. „După dimensiunile sale, acesta ar putea fi de cal sau de bou“³⁸⁴. Mergînd mai departe spre est, este interesant de remarcat că, în Ucraina oase de rumegătoare mari și mici se cunosc — deocamdată — numai în mormintele subgrupeii Tiazmin din grupa mare Kiev—Poltava a antichităților scitice din bazinul Niprului mijlociu³⁸⁵.

Cîteva probleme de port. Materialul arheologic din cimitirul de la Ciumbrud nu este nici pe departe așa de bogat și de variat încît, pe baza lui, să putem reconstitui, măcar în părțile lui esențiale, portul populației „scitice“ care a trăit pe meleagurile noastre. Anumite observații ne permit, totuși, să contribuim cu cîteva date modeste la cunoașterea portului din perioada respectivă.

Din poziția săgeților ce s-au aflat în mormîntul nr. VI, înmănunchiate³⁸⁶ și cu virful spre laba picioarelor, putem deduce cu mare probabilitate că luptătorul a fost îngropat împreună cu tolba de săgeți așezată cu deschiderea ei pe genunchi. Mormîntul respectiv fiind în mare parte distrus, n-am putut afla eventualele rămășițe de metal ale tolbei.

³⁷⁵ N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 28.

³⁷⁶ I. Kovács, în *Dolg*, VI, 1915, p. 260—262, 265, 273.

³⁷⁷ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 61.

³⁷⁸ Material inedit în MuzIstCluj, inv. nr. II. 8737—8740. Oasele de animale au fost găsite parte deasupra picioarelor scheletului din mormîntul nr. IX, parte în dreapta piciorului drept.

³⁷⁹ K. Herepey (în *ArchErt*, XVII, 1897, p. 328) a găsit într-un vas mare, bitronic, izolat, o ceașcă cu toarta suprainălțată și un os de animal.

³⁸⁰ K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 802. În mormîntul unui bărbat (marcat cu nr. 6), lângă piciorul stîng, sînt așezate un fragment de bazin și tibia piciorului stîng al unui cal. În mormîntul unei femei (trecut cu nr. 7), pe partea dreaptă au fost depuse oase de cal și de oaie (tibia piciorului drept cu astragalul și calcaneul de bazin de cal, femurul piciorului stîng, tibia, astragalul și părți din bazin de oaie).

³⁸¹ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 235, 245. Oasele (de animale) au fost însă ulterior acoperite cu pămînt de muncitori.

³⁸² I. Nestor, Eug. Zaharia, în *Materiale*, VII, [1961], p. 176.

³⁸³ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 56.

³⁸⁴ Seb. Morintz, în *Materiale*, V, 1959, p. 364.

³⁸⁵ P. D. Liberov, *Хронология памятников Поднепровья скифского времени*, în *VSSA*, p. 139. Asupra acestui lucru ne-a atras atenția V. Vasiliev, căruia îi mulțumim și pe această cale. Vezi încă: I. I. Liapuşkin, în *KS*, XXXVII, 1951, p. 128.

³⁸⁶ Cf. de pildă mormîntul de la Șaroș-Sonde (I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 52). Vezi și S. P. Tolstov, M. A. Itina, *Саки низовьев Сыр-Дарьи*, în *SA*, 1966/2, p. 168—171, fig. 18. În cimitirul tumular de la Taghishken au ieșit la lumină urmele unei tolbe cu o grămadă de virfuri de săgeți îndreptate în aceeași direcție.

Faptul că *akinakes*-ul din mormîntul nr. II a fost aflat pe articulația superioară a femurului sting ne arată că acest pumnal (ca și cuțitul scurt de fier) era purtat la cureaua³⁸⁷.

În legătură cu „împodobirea” capului avem trei elemente diferite: a) inelele de tîmplă care atestă că femeile (poate și bărbații) populației „scitice” din Transilvania purtau părul împletit într-una sau mai multe cozi, modă obișnuită la popoarele din stepele eurasiatice; b) aplica rozetiformă (o amuletă apotropaică?) care, cum pare să ne arate mormîntul nr. 1 de la Simeria, stă și ea în legătură cu portul părului, făcînd parte, foarte probabil, dintr-o cunună sau o bandă ornamentată încingînd fruntea³⁸⁸; c) bentița de bronz cu capete îndoite, folosită, probabil, pentru strînsul părului pe creștet. Cum nouă nu ni se pare verosimil că părul împletit să fi fost strîns și cu bentițe de acest fel, ar putea fi vorba de o deosebire de coafură, depinzînd, eventual, de vîrstă sau de sex. Dar nu trebuie să scăpăm din vedere că bentița în cauză putea fi un simplu colier.

Gîtul femeilor era împodobit cu astfel de coliere (dacă sînt coliere!) și cu colane formate fie din spirale de bronz (din care a făcut parte, probabil, și obiectul de bronz în formă de butoiaș), fie din mărgelile de sticlă, de fier, de melcișori, și de pastă.

Ogîndirea credințelor religioase în materialul arheologic. În legătură cu această chestiune atît de interesantă, dar, din nefericire, luată în considerare prea puțin de către arheologi, din cauza lipsei de spațiu ne limităm mai curînd la enumerarea, la ridicarea unor probleme legate de viața religioasă a acelor care se înmormîntau în cimitirul „scitic” de la Ciumbrud, decît la o analiză mai temeinică a lor.

a) În cadrul cimitirului nostru, ca și în cadrul celorlalte cimitire similare din Transilvania, cu ocazia dezvelirii cît de cît competentă a mormîntelor și ridicării inventarului ceramic, s-a constatat, în multe cazuri, că unele recipiente mari, mai ales „urnele” bitronconice, au conținut cești cu o singură toartă, constatîndu-se în repetate rînduri chiar mai multe cești cu toarta supraînălțată în același vas³⁸⁹. Această observație este semnificativă, arătînd, fără doar și poate, o oarecare importanță a utilizării

³⁸⁷ Cf. J. R. Aspelin, *Muinaisjäänöksiä...*, vol. II, p. 107, nr. 402 (pe o stelă funerară din cimitirul de la Ananino); J. De Baye, *La nécropole d'Ananino (gouvernement de Viatka, Russie)*, Paris, 1897 (extr. din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France”, tom. LVI), p. 3; vezi și în *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, I/1, 1881, pl. XIV; M. J. Artamonov, *Антропоморфные божества в религии скифов*, *Археологический сборник*, 1961/2 p. 80—81, fig. 24—25 etc. În privința portului sciților nomazi: E. H. Minns, *op. cit.*, p. 155 și urm.; M. Ebert, *Südrussland...*, p. 146 și urm.; *Čertomlyk*, în *RLV*, vol. II, p. 298, pl. 155; *Oxus—Schatz*, în *RLV*, vol. IX, p. 321—322, pl. 244/2; S. I. Rudenko, *op. cit.*, p. 104—134, pl. XXV—XXVI, XCVI; R. Werner, *op. cit.*, p. 135, 139. În legătură cu portul luptătorilor perși, oarecum similar sciților, cu tolbă, toporul de luptă, *akinakesul* și arcul: B. Schröder, *Zu Mikons Gemälde der Marathonschlacht in der Stoa Poikile*, în *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, XXVI, 1911, p. 283, fig. 2, p. 285, fig. 4.

³⁸⁸ Pentru asemenea cununi sau benzi ornamentate cf. A. N. Lipskii, *Погребения тагарских воинов на р. Бужа*, în *SA*, 1966/2, p. 313, fig. 1.

³⁸⁹ Cf. partea a III-a a acestei lucrări, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 23—24.

ceștilor în obiceiurile religioase ale populației „scitice“ de la noi. Afară de cele constatate, încă două argumente ne îndeamnă să presupunem acest lucru. După afirmația lui Herodot (IV, 10): „... Din *Skythes*, fiul lui *Herakles*, se trag regii de totdeauna ai sciților, iar după cupa (ceașca) de la briu s-a statornicit la sciți un obicei ce dănuie încă și în zilele noastre (adică în vremea lui Herodot) de a se purta la cingătoare o cupă...“

În chipul unui exemplar de aur, cupa aceasta avea, fără îndoială, o importanță deosebită și în legenda herodotiană (mai precis în legenda B, cea de origine grecească) asupra originii sciților, o realitate oglindită de „părintele istoriei“. Pe baza acestei relatări unui cercetător³⁹⁰, credem pe bună dreptate, sint de părere că ceașca trebuia să fi avut un rol bine determinat în practicile religioase ale sciților, denumind-o drept ceașcă de cult (Kultschale). O comparație cu tradițiile străvechi iraniene, precum și cu reprezentările hallstattiene din Europa de mijloc, ne arată că ele trebuie privite într-adevăr, ca niște obiecte de cult. Mai mult, unii cercetători sint înclinați să o considere chiar ca un simbol al clasei nobililor regali (königlicher Adel) sau, și mai mult, a tagmei preoților³⁹¹. În orice caz ceașca este considerată „das Gerät der jüngster Übersichtung“, deci a sciților propriu-ziși³⁹². După părerea lui H. Kothe „... die Kultschale... den «königlichen» Kola-Stamm der Balkengräberkultur... symbolisieren soll... Ihre Symbole wurden von den Erobern (adică de sciți) übernommen, die sie geradezu als ein Geschenk des Himmels betrachteten und dementsprechend verehrten: Jenes heilige Gold bewahren ihre Könige sorgfältig auf und begehen ihm zu Ehren alle Jahre grosse Opferfeste...“³⁹³ (Herodot, IV, 7).

Aceasta ar fi o latură a problemei. Pe de altă parte, nu este mai puțin adevărat că un anumit număr dintre aceste cești (mai ales cele mai vechi) poartă un buton mai mult sau mai puțin globular, care nu are nici un scop practic, ci, dimpotrivă, îngreunează folosirea lor. În cel mai bun caz butonul aflat putea servi ca un fel de ornament curios. Dar așa ceva este greu de închipuit la popoarele existente pe treapta dezvoltării sociale pe care se aflau atunci sciții. Dacă însă ne gândim la faptul bine cunoscut că

³⁹⁰ A. Christensen, *Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens*, în *Archives d'études orientales*, 14/1, 1917, p. 137. La fel: H.—J. Diesner, *Die Skythenkönige bei Herodot*, în *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft*, 28, 1961, p. 13. Părerea celor doi autori o cunosc numai din referirile lui Heinz Kothe, *Pseudo-skythen*, în *Klio*, 48, 1967, p. 62; vezi și p. 61, nota 5.

³⁹¹ E. Benveniste, *Traditions indo-iraniennes sur les classes sociales*, în *Journal asiatique*, 230, 1937, p. 535; H. Kothe, în *Klio*, 48, 1967, p. 65.

³⁹² W. Brandenstein, *Die Abstammungssagen der Skythen*, în *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 52/1—2, 1953, p. 192. Studiul nu-l cunosc decât din referirile și citatele lungi ale lui H. Kothe.

³⁹³ H. Kothe, în *Klio*, 48, 1967, p. 65; cf. și nota 1. După o informație a lui H. Kothe (*op. cit.*, p. 66, nota 2), G. Hüsing [*Die Völker Kleinasien und am Pontos*, Wien, 1933, (în *Bausteine zur Geschichte, Völkerkunde mit Mythenkunde*, Ergänzungsheft 1) p. 49] ar atribui briul ou ceașca atârnată mai curînd tribului auhaților.

torțile căldărilor de bronz scitice, desigur destinate anumitor scopuri rituale, mai ales jertfelor (Herodot, IV, 61, 81) sînt „ornamentate“, mai precis poartă tot astfel de butoane³⁹⁴, situația se schimbă imediat și începe să se contureze și mai bine rolul important sacru pe care aceste „cupe“ puteau să-l aibă în ceremoniile religioase ale sciților.

b) Faptul că în cazul mormintelor nr. III, XI și XVII, oasele de animale de ofrandă (bovinee sau ovine) fuseseră depuse în străchini, ne arată că și aceste recipiente aveau și o funcție probabil rituală.

c) Aici este locul să amintim că, după relatarea lui Herodot (IV, 60—61), sciții jertfeau „... tot soiul de vite, dar mai ales cai...“³⁹⁵. Cantitatea de carne depusă în mormintele nr. II, XII, XV—XVI (pe fundul gropii) și în mormintele nr. III, XI și XVII (în strachină) provine în majoritate de la animale tinere, ce nu și-au desăvîrșit încă creșterea corporală; sîntem convinși că acestea erau sacrificate ocazional în scopuri rituale. Este curios faptul că — așa cum s-a dovedit cu ocazia analizei osteologice — (vezi anexa nr. 1 - de la sfîrșitul acestui studiu) „fragmentele osoase sau oasele în totalitatea lor nu prezintă urme de secționare prin instrumente tăioase pentru o eventuală detașare în bucăți a membrului sau segmentului respectiv, ci detașarea s-a făcut (cu mare grijă) în mod natural pe la articulații, iar membrul (segmentul) respectiv, rămînea în întregime“, constatare ce vine.

³⁹⁴ N. Kondakov, J. Tolstoï, S. Reinach, *Antiquités de la Russie méridionale*. Paris, 1891, p. 261, fig. 238, p. 404, fig. 368 (imitații miniaturale din lut); B. Pósta, *op. cit.*, p. 527—533, fig. 294—298 a, p. 535—538, fig. 299—301; E. H. Minns, *op. cit.*, p. 79 și urm., p. 162, 230, fig. 21—22 și 50; A.—M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 58—61, fig. 62, pl. XII/24, 26; V. Pârvan, *Getica*, p. 9—11 [menționăm că pe exemplarul de la Scorțaru două dintre „torțile ornamentale“ (dintre care însă una numai probabil) sînt prevăzute cu butoni similari! vezi fig. 2]; R. Vulpe, *Les fouilles de Calu, în Dacia*. VII—VIII, 1937—1940, p. 59—62, fig. 42—43; T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 110; M. Ebert, *Skythen A3 Ungarn, în RLV*, vol. XII, pl. 68 (cele două exemplare de la Ószöny nu au însă acest „element ornamental“); A. Nițu, *Despre unele urme scitice în Moldova*, în *Materiale*, I, 1953, p. 9—11; S. V. Kiseliiov, în *MIA*, 9, 1949, p. 241, pl. XXXVIII/7—8, 9 [ultimul fiind cu reprezentări antropomorfe: figura unei divinități din epoca „sarmato-hunică“, cazanul provine din ciazatul Uibat (Hakassia), dintr-un cavou de tip Taștik], p. 247, pl. XXXIX/6 (din același loc de proveniență un cazan făcut însă, și de data aceasta, din lut!); K. F. Smirnov *Сагоматы ...*, p. 335, fig. 41/4 a, din curganul de la Krasnogorsk), p. 361, pl. 70 A/3 (curganul 2 de la așezarea Korciajinsk și Cernoïarsk; nr. 6 (în muzeul de la Kuibîșev); p. 362, fig. 70 (cazan fără picior, de la Krasnii-Bugor); nr. 9 (Novo-Jegorlik), toate din regiunile locuite cîndva de sauromați. Credem că aici este cazul să atragem atenția asupra faptului că butonii în discuție apar pe torțile vaselor de lut încă în cadrul etapei Sabatinovka [etapă de înaintare spre apus a purtătorilor culturii srubnice (= cultura mormintelor în construcții de lemn = Balkenrüberkultur) care are afinități foarte multe cu cultura Teiuș-Noa, de la noi din țară!]. Cf. O. A. Krivțova-Grakova, *Степное Поволье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*, în *MIA*, nr. 46, Moskva, 1955, p. 126—128, fig. 29, precum și harta de răspîndire de la capătul studiului.

³⁹⁵ Vezi și despre masașeți același lucru la Herodot (I, 216). În privința acestei chestiuni s-ar putea pune la contribuție și următoarele lucrări: H. von Fritze, *Zum griechischen Opferitual*; P. Stengel, *Zum griechischen Opferitual*, ambele în *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, XVIII, 1903, p. 58—67, respectiv p. 113—123; R. Werner, *op. cit.*, p. 136.

pare-se, să sublinieze caracterul ritual al bucăților de carne depuse în gropile de mormint. Tot pentru această presupunere pledează, în sfârșit, și precizarea medico-veterinară că, „în general, oasele găsite într-un mormint provin din partea stângă și mai puțin din partea dreaptă a animalelor respective“.

d) Nici oglinzile nu erau puse fără intenție în mormintele de femei ale cimitirului nostru, neavînd numai o destinație cosmetică, ci și una magică. Ele aveau un rol bine încheșat în viața religioasă a nomazilor, așa cum ne dovedesc și astăzi exemple vii etnografice³⁹⁶.

e) Aplicile rozetiforme de bronz, compuse dintr-un cerc central din care pleacă trei pînă la șase sau și mai multe spițe pline sau inelare, aplicate pe circumferința cercului mare (cel exterior), lățite și ele în formă de cerc, cunoscute din mai multe descoperiri „scitice“ din Transilvania, sînt considerate de D. Popescu³⁹⁷ drept „amulete apotropaice central-europene... menite să ferească pe cei dispăruți, ca și în viață, de toate primejdiile unui destin necunoscut...“. După părerea noastră această atribuție sau, dacă nu ea, alta, dar tot în legătură cu credințele religioase, scoate în evidență că torțile cazanelor de bronz „scitice“, așa cum am relatat într-o altă ordine de idei, sînt prevăzute în marea lor majoritate cu butoni foarte asemănători (ca și butonii de pe cești, adică de pe „cupe“³⁹⁸). Că lucrurile într-adevăr se întretes în acest sens, ne dovedesc și mai eclatant două dintre „toartele verticale ce împodobesc buza vasului“ de la Scorțaru³⁹⁹, apoi torțile cazanului de la Muzeul din Berlin, publicat de M. Ebert⁴⁰⁰, sau cele ale vaselor de bronz de același tip, prezentate de E. H. Minns⁴⁰¹, acești butoni înlocuind, de multe ori, figuri de animale (sacre?) care, în schimb, se găsesc pe alte exemplare de cazane scitice de bronz.

f) Obiceiul de a tatua corpul omenesc, cunoscut din cadrul societăților cu o agricultură rămasă în forma practică cu săpăliga și din cadrul societăților crescătoare de animale avea, înainte de toate, un rost profilactic, de înlăturare a duhurilor rele, deci un rol magic. Să nu uităm că pe corpul persoanelor mumificate, scoase la lumină cu ocazia săpăturilor executate

³⁹⁶ Cf. de ex.: A. O. Heikel, *En sojotisk schamankostym i historiska museet i Helsingfors*, în *Suomen Museo, Muinaismuisto-Yhdistyksen. Finkst Museum. Finska Fornminnesföreningens Månadsblad*, III, 1896, p. 1—9, fig. 5. Menționăm că în culturile mediteraneene ele erau simbolul soarelui, ba chiar mai mult, simbolul vieții, respectiv al scăpării de moarte. Cf. J. Gy. Szilágyi, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 106 cu întreaga bibliografie, citată acolo. În legătură cu această problemă o sintetizare datorată lui Fr. Hančar, *Altaiskythen und Schamanismus*, în *Actes du IV Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Wien, 1952, III, 1956, p. 183—185, o lucrare, care nu ne-a fost accesibilă. R. Werner, *op. cit.*, p. 136.

³⁹⁷ *Op. cit.*, p. 16—17.

³⁹⁸ Această comparație a făcut-o prima dată B. Pósta, *op. cit.*, p. 528—530.

³⁹⁹ V. Pârvan, *Getica*, p. 9—11.

⁴⁰⁰ În *PZ*, IV, 1912, p. 452, fig. 1.

⁴⁰¹ *Op. cit.*, p. 79, fig. 21 (din fosta gubernie Cherson) și p. 230, fig. 133 (din părțile Kubanului).

de S. I. Rudenko la Pazîrik (în Munții Altai), ca și pe cele găsite în mormintele cu grinzi de la Uibat (Hakassia), se înșirau figuri zoomorfe care se repetă și pe veșminte (prin aplicarea unor benzi de pîslă sau prin broderii, ornamentate și ele cu astfel de reprezentări), pe obiecte de harnășament de cai, cioplite sau turnate, apoi pe mobile, arme, cingători etc. etc. Reprezentarea acestor animale care, de obicei, se mușcă unul pe celălalt, nu era o simplă ornamentație izvorîtă dintr-un instinct de artă, ci avea, fără îndoială, un înțeles precis, bine definit, strîns legat de unele fenomene de suprastructură, cum este magia, animismul și totemismul. Faptul că un cap de cal, aflat într-unul din tumulii de la Pazîrik, a fost „camuflat“ cu o mască de cerb, executată din aur, cu o măiestrie de neîntrecut, ne arată că aceste fenomene de suprastructură erau încă foarte vii în viața de fiecare zi a populațiilor scitice și scitoide.

g) Prezența cochiliilor de scoici (ori de genul *Cypraea*, ori, în lipsa acestora, de genul *Unio*) s-ar putea lega, cu multe rezerve însă, de un cult al vulvei sau de un alt obicei religios, necunoscut nouă momentan. Pînă la probe peremptorii — subliniem aceasta — chestiunea va rămîne și pe mai departe deschisă.

(Partea a V-a urmează în *ActaMN. VII.*)

ȘT. FERENCZI

DER „SKYTHISCHE“ FRIEDHOF VON CIUMBRUD

4. Teil

(Zusammenfassung)

Schmuck- und Luxusgegenstände. a) Von Luxusgegenständen sind die *Spiegel vom „griechisch-pontischen“ Typ* erwähnenswert; es sind Einzelfunde (aus Frauengräbern, die entweder vor oder nach den systematischen Grabungen zerstört wurden); von verschiedener Grösse, mit Eisengriffen, stellen sie einen alten Typ dar, der sich vollkommen in den Rahmen der materiellen Kultur skythischer Herkunft aus Siebenbürgen oder den östlichen Nachbargebieten einfügt und ungefähr in das 6.Jh.v.u.Z. angesetzt werden kann.

b) Für die Fragmente entweder eines Bronzbandes zum Zusammenhalten des Haares auf dem Scheitel (?) oder eines Torques (?), bestehend aus einem gewundenen Bronzedraht und zwei Seitenplättchen, kennt man Entsprechungen in den Karpaten- und Donaugebieten; doch kann das Stück sowohl vom typologischen als auch vom utilitären Gesichtspunkt mit einigen verwandten Exemplaren aus dem Friedhof von Ananino, sowie mit Einzelfunden aus dem Nordkaukasus und der Terek-Gegend in Verbindung gebracht werden.

c) Die Schläfenringe mit kegelförmigen Enden, die wir häufig in den „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens begegnen, sind nicht gerade identisch mit denen aus der Theissebene, aus Nordungarn und der Südslowakei. Während die bis jetzt aus Siebenbürgen bekannten Exemplare im allgemeinen einen Durchmesser von über 5 cm und einfach kegelförmige und — von der Kegelbasis gemessen — ziemlich kurze Enden aufweisen, haben die aus den obengenannten Gebieten stammenden Schläfenringe, mit wenigen Ausnahmen, einen viel kleineren Durchmesser, hingegen längere, oft zugespitzte Kegel. Nicht nur einmal sind die einfachen Kegel durch Tier-, vor allem Schlangenköpfe ersetzt. Solche Schläfenringe sind nicht nur aus dem Karpaten-Donauraum bekannt, sondern auch aus Gebieten im Osten Rumäniens. In den H C — Komplexen aus der Zeit vor der Ankunft der „skythi-

schen“ Bevölkerung in Siebenbürgen fehlen sie vollkommen. Sie gehörten vermutlich zu den Zöpfen, einer bei vielen Völkern der eurasiatischen Steppen beliebten Haartracht.

d) Die *Bronzeapplike in Rosettenform* besteht aus einem Mittelkreis, von dem aus vier Speichen sich radförmig verbreiten; sie hat Entsprechungen sowohl in anderen „skythischen“ Funden in Siebenbürgen, als auch im europäischen Teil der Sowjetunion (in der Gegend von Perm usw.).

e—h) Der *Bronzegegenstand in Form eines Fässchens, die Spange oder Haarnadel* aus Bronze mit halbkugeligem, unverzierten Knopf und gedrehter Nadel, die einfachen, zylindrischen *Bronzearmreifen* mit offenen, unverzierten Enden, die *kleinen Appliken* aus Bronzedraht, ein *kleines Muschelhalsband*, sowie die *kleinen Perlen* aus Glaspaste und eine *Perle aus Eisen in Melonenform* haben gleichfalls vollkommene Entsprechungen in den „skythischen“ Friedhöfen in Siebenbürgen und im europäischen Teil der Sowjetunion, besonders in der Dnjepergegend und im Nordkaukasus.

Von *anderen Gegenständen* erwähnen wir nur: einen *Eisenring*, der im Becken eines weiblichen Skeletts in Grab XIV gefunden wurde; es handelt sich fast sicher um ein *Pessar*. Zwei *Muschelschalen* (von der Art *Unio pictorum*), die eine aus Grab II (eines Mannes), die andere aus Grab XIV (einer Frau), die entweder mit einem Kult der Vulva in Zusammenhang stehen, oder auch dem Mischen von Farben dienen konnten. Muscheln (aber von der Art *Cypraea moneta*) wurden auch in mehreren Gräbern aus zeitgleichen Friedhöfen Siebenbürgens und der Theissenebene, Nordungarns und der Südslowakei, weiter in einer Reihe von Tumuli, sowie in offenen und befestigten Siedlungen des mittleren Dnjeperbeckens, des mittleren Kubanbeckens, auch in sauromatischen Gräbern aus dem Gebiet der Wolga und des Ural und noch weiter aus der Minussinsk-Senke und der Altaigegend. Die aus der Skythenzeit der Minussinsk-Senke stammenden, fast vollkommenen Nachahmungen aus Stein eben von *Cypraea moneta* beweisen, nach Meinung des Verfassers, dass sie in erster Linie nicht zum Mischen verschiedener Farbstoffe dienten, sondern dass sie im täglichen Leben aller ethnischen Gruppen von mehr oder weniger ausgesprochen skythischer Kultur eine genau umrissene Rolle hatten.

Realgarbrocken und *Farbstoffspuren* kennt man auch aus den Friedhöfen in Ungarn, Ostpodolien, vom Unteren Dnjeper, sowie in den Katakomben- und Flachgräbern aus dem Nordkaukasus. Das Vorkommen von Farbstoffen in Ciumberud und in anderen siebenbürgischen Friedhöfen lässt die Vermutung durchaus glaublich erscheinen, dass die hier begrabene Bevölkerung sich den Körper (und das Haar) färbte. Diese Annahme wird durch die Pintaderen aus einigen Gräbern in Ungarn und der Sowjetunion bestärkt.

Knochen von grossen Wiederkäuern wurden in den Gräbern Nr. II (am Boden der Grube), Nr. III und XI (in Schüssel), Nr. XII—XIII, XV—XVI (am Boden der Grube), Nr. XVII (Kindergrab, mit Schafsknochen am Boden der Grube) gefunden. Die Beigabe von Knochen verschiedener Tierarten ist in den „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens keine Seltenheit. Weiter östlich, in der Ukraine, kennt man Knochenbeigaben von kleinen und grossen Wiederkäuern — vorläufig — nur in den Gräbern der Untergruppe von Tiasmin aus der grossen Kiew-Poltawa — Gruppe skythischer Altertümer von mittleren Dnjeperbecken.

Einige Fragen bezüglich der Tracht. Das Fundmaterial des Friedhofes von Ciumberud ist bei weitem nicht so reich und verschiedenartig, dass sich daraus, wenigstens in der Hauptsache, die Tracht der „skythischen“ Bevölkerung aus Siebenbürgen erkennen liesse. Doch gestatten gewisse Beobachtungen dem Verfasser, einen bescheidenen Beitrag zur Kenntnis der Tracht in der betreffenden Periode zu liefern.

Fundmaterial und religiöse Vorstellungen. Zu dem so interessanten Problem des religiösen Lebens der Menschen, die in Ciumberud begraben sind, beschränkt sich der Verfasser auf Fragestellung, ohne auf eine gründlichere Analyse des Problems einzugehen.

a) Im Friedhof von Ciumberud wie auch in ähnlichen Friedhöfen Siebenbürgens stellte man in vielen Fällen, anlässlich der mehr oder weniger sachkundig vorgenommenen Aufdeckung von Gräbern und der Sicherstellung der Keramikbeigaben

fest, dass die doppelkegelstumpfförmigen „Urnen“ einhenkelige Schalen und öfter sogar mehrere Schalen mit überhöhtem Henkel enthielten. Dies beweist zweifellos, dass die Schalen eine gewisse Bedeutung in den religiösen Bräuchen der „skythischen“ Bevölkerung unserer Gegend hatten. Ausserdem unterstützen noch zwei Argumente diese Annahme. Herodot behauptet (IV, 10) „... Von diesem Skythes, Sohn des Herakles, stammen sämtliche Könige der Skythen ab, und von jener Gürtelschale her tragen noch heute die Skythen eine Schale im Gürtel...“ In Gestalt eines Exemplars aus Gold hatte die Schale zweifellos eine besondere Bedeutung in der herodotischen (d. h. griechischen) Legende B über die Abstammung der Skythen. Auf Grund dieses Berichts vertreten einige Forscher die Ansicht, die Schale habe eine ganz bestimmte Bedeutung in den religiösen Gebräuchen der Skythen gehabt und nennen sie Kultschale. Ein Vergleich mit den uralten iranischen Überlieferungen, sowie mit den hallstattzeitlichen Wiedergaben aus Mitteleuropa beweist, dass sie tatsächlich als Kultobjekte angesehen werden müssen. Ausserdem hat eine gewisse Anzahl dieser Schalen, (besonders die alten) einen mehr oder minder kugeligen Knopf, dessen praktischer Zweck nicht zu ersehen ist, der im Gegenteil den Gebrauch behindert. Wenn man die bekannte Tatsache in Betracht zieht, dass die Henkel der, sicher für gewisse rituelle Zwecke, besonders für Opferungen (Herodot, IV, 61, 81) bestimmten skythischen Bronzekessel gleichfalls solche Knöpfe aufweisen, beginnt sich die sakrale Bedeutung dieser Schalen in den religiösen Zeremonien der Skythen deutlicher abzuzeichnen. b) Der Umstand, dass in den Gräbern Nr. III, XI und XVII die Knochen der Opfertiere (Rinder oder Schafe) in Schüsseln gefunden wurden, weist darauf hin, dass auch diese Behälter eine Funktion im Ritual erfüllten. c) Nach Ansicht des Verfassers stammt das in den Gräbern niedergelegte Fleisch von jungen, noch nicht ausgewachsenen Tieren, die bei Gelegenheit zu rituellen Zwecken geopfert wurden. Wie aus der osteologischen Untersuchung hervorgeht, weisen die Knochen keinerlei Spuren von Schneidewerkzeugen auf, durch die der Körperteil gewaltsam abgetrennt worden wäre, sondern die Abtrennung erfolgte durch sorgfältiges Auslösen an den Gelenken, so dass der betreffende Körperteil ganz blieb. Diese Beobachtung scheint den rituellen Charakter der Fleischopfer in den Gräbern zu unterstreichen. Meist stammen die in einem Grab gefundenen Knochen von der linken, seltener von der rechten Seite des betreffenden Tieres. d) Auch die Spiegel wurden nicht absichtslos in die Frauengräber unseres Friedhofes gelegt, sondern hatten neben ihrer kosmetischen auch eine magische Bedeutung. e) Die rosettenförmigen Bronzeappliken, aus deren Mittelkreis drei bis sechs oder mehr volle oder ringförmige Speichen ausgehen und auf dem äusseren Kreis angebracht selbst sich zu einem Kreis verbreiten, sind aus vielen „skythischen“ Funden Siebenbürgens bekannt und werden als apotropäische mitteleuropäische Amulette angesehen. Entsprechungen dazu sind aber auch von anderwärts (z. B. aus der Gegend von Perm) bekannt; die Amulette sollen, wie im Leben, die Abgeschiedenen vor allen Gefahren eines unbekannten Schicksals bewahren. Diese oder eine andere, doch immer religiöse Bestimmung hebt, nach Ansicht des Verfassers, den Umstand hervor, dass die Henkel der „skythischen“ Bronzekessel — wie in anderem Zusammenhang erklärt wurde — in ihrer Mehrzahl ganz ähnliche Knöpfe aufweisen (wie die der Kultschalen). Dass die Dinge tatsächlich so zusammenhängen, beweisen uns noch deutlicher zwei der „Vertikalhenkel die den Rand des Bronzegefässes von Scorțaru zieren“, weiters die Henkel des Kessels aus dem Berliner Museum u. a. Die Knöpfe ersetzen hier die (heiligen?) Tiergestalten, die sich hingegen auf anderen Exemplaren skythischer Bronzekessel vorfinden. f) Die Gewohnheit, den menschlichen Körper zu tätowieren, bekannt im Rahmen der Gesellschaften mit zurückgebliebener, mit der Hacke betriebenen Landwirtschaft, sowie der Viehzüchtergesellschaften, hatte vor allem einen vorbeugenden Zweck, nämlich zur Vertreibung der bösen Geister, also eine magische Rolle. g) Die Muschelschalen (entweder von der Gattung *Cypraea*, oder, wenn diese fehlte, von der Gattung *Unio*) könnte, mit allem Vorbehalt, mit einem Kult der Vulva oder mit einem anderen, uns noch unbekannten religiösen Brauch zusammenhängen. Bis zu endgültigen Beweisen — wird ausdrücklich betont — bleibt die Frage auch weiterhin offen.